

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Усатенко Ганна Володимирівна

УДК 159.942

ДИСЕРТАЦІЯ

**АСИСТОВАНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПРИВ'ЯЗАНОСТІ В
ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКАХ**

за спеціальністю 053 – Психологія,
(спеціалізація – соціальна психологія; психологія соціальної роботи)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.



_____ Усатенко Г.В.

Науковий керівник: Кочубейник Ольга Миколаївна, доктор
психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий
співробітник відділу психології політико-правових відносин

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Усатенко Г. В. Асистована комунікація як чинник прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2024.

Зміст анотації

У роботі представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження впливу асистованої комунікації на прив'язаність у дитячо-батьківських стосунках в сім'ях з дітьми з комунікативними порушеннями. Актуальність дослідження зумовлена як викликами сьогодення, зумовленими потребою сімей у соціально-психологічному супроводі, так і пріоритетом в державній соціальній політиці щодо всебічної підтримки сімейних форм виховання. Оскільки комунікативні порушення у дитини провокують як утруднення оволодіння мовою, так і порушення процесу міжособистісної взаємодії, то вивчення асистованої комунікації та практик формування соціальних навичок запобігають соціальній ізоляції і стигматизації сімей.

У зв'язку з тим, що в Україні розвивається практика соціально-психологічного супроводу сімей, які використовують асистивні технології, існує нагальна потреба проведення досліджень ефективного супроводу сімей, які виховують дітей з комунікативними порушеннями. Водночас, в українському науковому просторі практично відсутні

дослідження асистованої комунікації як чинника якісних змін у прив'язаності в дитячо-батьківських стосунках. Саме таке поєднання наукових і практичних викликів зумовило вибір теми: «Асистована комунікація як чинник прив'язаності в дитячо-батьківських стосунках».

Об'єктом даного дослідження є прив'язаність у дитячо-батьківських стосунках у сім'ях з дітьми, які мають комунікативні порушення. Предметом дослідження – асистована комунікація як чинник прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках. У роботі використовуються наступні визначення понять: прив'язаність і прихильність у дитячо-батьківських стосунках, асистована комунікація, альтернативні і додаткові способи комунікації, комунікативні порушення. Терміни “асистована комунікація”, “допоміжна комунікація”, “альтернативна і додаткова комунікація” використовуються в роботі як синоніми.

У теоретичній частині дисертації, систематизуючи роботи українських та зарубіжних науковців, здійснено аналіз проблеми формування прив'язаності у сім'ях з дітьми з комунікативними порушеннями. Уточнено окремі теоретичні положення феноменів прихильності та прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках, що дозволило дати визначення прив'язаності як базової соціальної установки, що формується у стосунках і є першим етапом соціалізації дитини та впливає на подальший розвиток цього процесу. Відповідно, у теоретичному аналізі зазначено трикомпонентну структуру прив'язаності, яка включає афективний, когнітивний і поведінковий компоненти.

Аналіз різноманітних підходів до розуміння асистованої комунікації у взаємодії батьків і дітей дозволив виділити комунікативні функції та моделі: психолінгвістична, семантико-когнітивна, поведінкова, соціально-прагматична. Визначено чинники, що вивчались в наукових колах раніше, які сприяють або перешкоджають побудові стосунків прив'язаності. А також описані психологічні особливості альтернативної і додаткової комунікації як засобу спілкування, яка сприяє реалізації інформаційної, емоційної, прагматичної та інтерпретаційної функцій спілкування.

Модель і процедура формувального експерименту зумовила двоетапну організацію дослідження та вибір кількісних методик вимірювання. Незалежною змінною у дослідженні виступає введення асистованої комунікації за допомогою графічних символів. Залежною змінною, показники прив'язаності, а саме близькість та конфліктність у дитячо-батьківських стосунках. Окремо був визначена динаміка комунікативної поведінки дітей через спостереження батьків.

На підготовчому етапі було зроблено переклад та адаптацію двох методик: опитувальника «Шкала дитячо-батьківських стосунків. Скорочена форма (CPRS-SF)» (Driscoll & Pianta, 2011) та опитувальник Family Impact of Assistive Technology Scale for Augmentative and Alternative Communication, Short Version (FIATS – AAC 38), у перекладі “Опитувальник визначення впливу використання асистивних технологій для альтернативної і додаткової комунікації на сім'ю. Скорочена форма”. Процес адаптації обох методик складався з таких етапів: здійснення послідовних перекладів та адаптація опитувальника до етнолінгвістичних особливостей популяції; оцінка

конструктної валідності. Надійність тесту забезпечена високим рівнем внутрішньої консистентності та відтворюваністю результатів у аналогічних дослідженнях при адаптації опитувальників.

Учасників було розподілено за допомогою процедури блокової рандомізації на три вибірки: *контрольну*, що дало можливість контролювати загрози фону та дорослішання, *групу плацебо*, що дає змогу контролювати інтенсивність комунікації в сім'ї, та *експериментальну*, в котрій учасники використовували асистовану комунікацію. Порівняльний аналіз здійснювався як за міжгруповим планом дослідження, так і внутрішньогруповим планом дослідження. З огляду на використання процедур селекції та блокової рандомізації орієнтовний обсяг вибірових сукупностей склав 150 сімей, які виховують дітей віком від 3 до 17 років з діагностованими вираженими комунікативними порушеннями, які потребують асистиваної комунікації. У кожній сім'ї один з батьків дітей віком від 3 до 17 років упродовж чотирьох місяців спостерігав за комунікативною поведінкою своєї дитини, а також за поведінковими проявами прив'язаності, а саме – за конфліктністю та близькістю у стосунках з дитиною, відповідно до концепції Pianta, 2011, заповнюючи опитувальники FIATS – AAC 38 та CPRS-SF.

Результати дослідження

Дослідження є формувальним експериментом, у результаті якого виявлене статистично значуще зростання близькості та зменшення конфліктності як показників прив'язаності за опитувальником CPRS-SF (Pianta, 2011) у експериментальній групі, в який використовувалась асистована комунікація. Асистування здійснювалось за допомогою графічних

символів на картонних картках, які батьки експериментальної групи вводили у спілкування з дитиною упродовж чотирьох місяців дослідження. У результатах обмежено контрольованої та контрольної груп немає статистично значущих змін.

Не виявлено статистично значущих взаємозв'язків показників двох шкал прив'язаності з наявністю сиблінгів або складом сім'ї (повна або неповна). Водночас ці аспекти можуть потребувати глибшого дослідження у взаємозв'язку з розвитком комунікації у дитини з комунікативними порушеннями. Вік дітей використовувався у дослідженні для урівнювання складу вибірок, а також для врахування вікових особливостей розвитку навичок комунікації та кількості символів, якою володіє дитина.

Кореляційний аналіз по шкалах опитувальника комунікації FIATS AAC 38, SF за методом кореляційних плеяд показав, що у експериментальній групі комунікативні прояви в результаті використання АДК стали менш взаємопов'язаними, що забезпечує більшу гнучкість комунікативної сфери, готовність реагувати відповідно до контексту та завдань спілкування. Разом з тим, у обмежено-контрольованій та контрольній групі не виявлено значних змін у взаємозв'язках шкал комунікативних проявів. Зв'язки між різними аспектами комунікації усталені та обумовлюють одне одного. Разом з тим, гнучкість комунікативної системи, виявлена в експериментальній групі, яка використовувала асистовану комунікацію, створює більше можливостей для обумовлення комунікації функціональними цілями та контекстом.

Кількісний аналіз показав, що у дітей в експериментальній групі зросло використання комунікативних символів. На початку дослідження у 17 дітей

батьки не вирізняли жодного символу у комунікації, а 12 дітей мали один-два символи у активному використанні в спілкуванні. Наприкінці дослідження у цій групі 14 дітей використовували до десяти символів, 14 сімей визначили, що дитина користується 10-100 символами, а також відмічено, що одна дитина використовувала понад 100 символів. Стрімке зростання кількості символів у комунікації може бути пов'язано не лише з наповненням словника дитина, але і одним з чинників може бути навичка батьків помічати і відповідати на комунікативні спроби дитини, якою вони оволоділи під час дослідження. Тому цей експеримент є формувальним не лише для дітей щодо їхніх комунікативних навичок, але і для батьків відносно їхньої компетенції помічати спроби дитини спілкуватись і використовувати засоби альтернативної і додаткової комунікації у щоденній взаємодії.

Наукова новизна

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена маловивченістю та міждисциплінарністю досліджуваних феноменів, адже тема впливу асистованої комунікації на прив'язаність батьків і дітей, а також психологічні особливості спілкування у сім'ях, де зростають діти з комунікативними порушеннями, є мало описаними в наукових джерелах. Уперше запропоновано теоретичну модель впливу асистування у комунікації на дитячо-батьківську прив'язаність. Новизна нашого формувального експерименту також полягає у виділенні асистування у комунікації за допомогою графічних символів як окремого чинника прив'язаності.

Уперше:

Визначено вплив використання асистованої комунікації на прояви прив'язаності батьків та дітей, а саме конфліктності та близькості у стосунках. Також було визначено, що асистування у комунікації сприяє гнучкості комунікативної сфери, появі нових зв'язків між різними комунікативним проявами і зменшенню ригідності, усталеності комунікативних реакцій.

Створено та охарактеризовано типологію психологічних проблемних ситуацій спілкування в дитячо-батьківських стосунках в сім'ях з дітьми з комунікативними порушеннями, зумовлених віковими потребами дітей, у тому числі комунікативними. Структура потреб описана у попередніх працях українських дослідників. Новизна дослідження полягає у описі типових ситуацій спілкування батьків і дітей з комунікативними порушеннями дошкільного віку, які можна розділити на чотири групи, відповідно до того, відносно яких потреб дитини здійснюється комунікація, а також включаючи вплив батьків з метою регуляції її поведінки:

Ситуації спілкування, пов'язані із відчуттями фізіологічними потребами та потребою у безпеці (їжа, спрага, туалет, сон, рух тощо, прохання про допомогу).

Ситуації проявів потреби у любові і належності (спілкування, обійми, сімейне спілкування, вираження почуттів тощо).

Ігрова діяльність (іграшки, ігрові дії).

Ситуації регуляції поведінки дитини батьками: дозвіл, заборона тощо.

Також описано системні зміни спілкування дитини з батьками при використанні асистованої комунікації, а саме за параметрами: загальна комунікативна поведінка, комунікація щодо навчання, безпеки, самостійність

і особистісне спілкування, соціальна гнучкість та потреба у нагляді за дитиною.

Поглиблено уявлення про соціально-психологічні особливості спілкування з використанням асистованої комунікації та знання про соціально-психологічний супровід взаємодії дітей та батьків за допомогою асистованої комунікації.

Доповнено розуміння комунікації та прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках у цілому.

Практичне значення

Результати формувального експерименту рекомендовані до використання практичними психологами, працівниками освіти та соціальної сфери, дослідниками у сфері соціальної психології для вивчення і супроводу процесів комунікації та формування прив'язаності в сім'ях з дітьми з комунікативними порушеннями, які користуються асистованою комунікацією. Розроблений курс занять з розвитку батьківських навичок по формуванню стосунків з дитиною з порушеннями комунікації, а також рекомендації з використання допоміжної комунікації для асистування процесу взаємодії в сім'ях можуть використовуватись практиками соціальної роботи з метою укріплення прив'язаності та сприяння соціальній інтеграції дітей та впровадженню безбар'єрності у соціумі.

На підставі отриманих результатів дослідження сформовані:

1) рекомендації щодо зміцнення прив'язаності в сім'ях, які використовують асистовану комунікацію,

2) окремі підходи соціально-психологічного супроводу, націлені на діагностику, корекцію і профілактику негативних поведінкових явищ у міжособистісних стосунках в сім'ях з дітьми з порушеннями комунікації,

3) практичні рекомендації щодо розроблення навчання з навичок батьківства для сімей з дітьми з порушеннями комунікації,

4) відповідні плани занять з батьками для навчання дітей використанню графічних символів та побутових жестів для асистованої комунікації з метою укріплення прив'язаності, корекції внутрішньо групової динаміки в сім'ях, укріплення дитячо-батьківських стосунків.

Матеріали теоретичної і практичної частин дисертації можуть бути використані державними інституціями, закладами освіти, громадськими організаціями, іншими установами з метою розширення арсеналу методів, які застосовують фахівці для соціально-психологічного супроводу сімей; а також для профілактичної соціальної роботи, спрямованої на запобігання негативним явищам у сім'ях з дітьми. Результати дослідження можуть бути також використані для розробки або оновлення освітніх курсів з соціальної психології. Ознайомчо-профілактичні рекомендації про роль асистованої комунікації в побудові стосунків в сім'ях систематизують батьківського досвіду, сприятиме підтримці державного вектора реформи кращого догляду та розвитку навичок батьківства в сім'ях з дітьми з комунікативними порушеннями. Подальшим напрямом досліджень може стати лонгітюдне вивчення динаміки розвитку комунікації та побудови прив'язаності у дитячо-батьківських стосунках в сім'ях, де зростають діти з комунікативними порушеннями, які потребують допоміжної комунікації.

Ключові слова

Розвиток особистості, психологія змін, інновація, міждисциплінарні дослідження, прихильність, прив'язаність, дитячо-батьківські стосунки, альтернативна і додаткова комунікація, допоміжна (асистована) комунікація, асистивні технології, спілкування батьків і дітей, соціально-психологічний супровід сімей з дітьми, реформа освіти, комунікативні порушення, діти з особливими освітніми потребами, розвиток ціннісно-сислової сфери у дітей.